

Тетяна Пастушенко,

к.і.н., с.н.с. відділу воєнно-історичних досліджень,

Інститут історії України НАН України

(Київ) Україна, tetiana_p@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

СЕЛЕКЦІЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ: МІЖ НАЦИСТСЬКОЮ РАДИКАЛЬНОЮ ІДЕОЛОГІЄЮ І КОЛОНІАЛЬНОЮ ІЄРАРХІЗАЦІЄЮ

Анотація. У статті йдеться про ідеологічне обґрунтування політики в нацистській Німеччині щодо радянських військовополонених. За час Другої світової війни найбільша кількість полонених зафіксована на радянсько-німецькому фронті. З них понад 5 млн. червоноармійців перебувало у німецькому полоні, з яких загинуло 3,5 мільйони. Це становить 57 відсотків від загальної кількості полонених. Смертність серед радянських військовополонених була майже така, як серед європейських євреїв. Такі величезні втрати серед полонених Радянського Союзу, їх складна повоєнна доля значною мірою зумовлені, окрім багатьох інших причин, ідеологічним характером радянсько-німецького військового протистояння та їх правовим становищем, сформованим учасниками воєнного конфлікту. **Метою статті** є дати відповідь на питання: «Яка причина такої високої смертності серед радянських військовополонених? Хто за це несе відповідальність?». Німецькі історики прийшли до висновків про відповідальність Вермахту за злочинне ставлення до радянських військовополонених. Крістіан Герлах пояснює загибель радянських військовополонених як частину систематичного плану голоду, який нібито ліг в основу всієї німецької окупаційної політики як генерального плану. Християн Штрайт, Альфред Штрайт, та Християн Гартман вважають, що початкового наміру масового вбивства не було. Але лише непередбачуваний розвиток військових подій (крах плану «Барбаросса») змусив керівництво Вермахту відсунути військовополонених на найнижчу сходинку в «харчовій ієрархії». Такому рішенню сприяла байдужість німецького керівництва до долі полонених червоноармійців і намір послабити їх «російськість». Зумовлені метою **дослідницькі завдання** полягають в перевірці подібних висновків німецьких дослідників. Для цього був проведений аналіз з точки зору нацистської та колоніальної ідеології основних наказів ОКВ, ОКГ та РСГА про відбір і селекцію радянських військовополонених, а також практики їх поводження з радянськими військовополоненими. **Методологія** поєднує підходи історичної герменевтики, компаративного аналізу, колоніальних студій. **Наукова новизна** полягає у погляді на нацистську політику щодо радянських військовополонених через призму колоніальних студій. **Висновки.** Доведено, що виконання наказів про вбивство політкомісарів,

євреїв та сортування полонених червоноармійців не пояснює смерть від голоду і хвороб 3 мільйонів полонених. Це важко прокоментувати і з «расово-біологічної» точки зору. Але погляд з точки зору колоніалізму на складну політику щодо різних етнічних груп радянських військовополонених дає пояснення геноцидальних наслідків ставлення до полонених червоноармійців.

Ключові слова: Друга світова війна, радянські військовополонені, колоніалізм, націонал-соціалістична ідеологія, Вермахт, селекція (*Aussonderung*).

За час Другої світової війни в полоні опинилися мільйони військовослужбовців з різних країн світу. Найбільша кількість полонених зафіксована на радянсько-німецькому фронті. З них понад 5 млн. червоноармійців перебувало у німецькому полоні¹. Серед полонених бійців і командирів Червоної армії були найбільші втрати. За приблизними підрахунками у німецькому полоні загинуло 3,5 мільйони червоноармійців, це становить 57 відсотків від загальної кількості полонених². За влучним порівнянням Тімоті Снайдера, смертність серед радянських військовополонених була майже така, як серед європейських євреїв. До цього часу більшість цих бранців числяться серед тих, хто «пропав безвісти».

Такі величезні втрати серед полонених Радянського Союзу, їх складна повоєнна доля значною мірою зумовлені, окрім багатьох інших причин, ідеологічним характером радянсько-німецького військового протистояння та їх правовим становищем, сформованим учасниками воєнного конфлікту.

У статті пропонується провести аналіз ідеологічного підґрунтя політики нацистської Німеччини та мотивів ухвалення рішень керівництвом Вермахту щодо радянських військовополонених, які призвели до загибелі мільйонів бранців.

Історіографія

Наукові дослідження долі радянських військовополонених у західній історіографії почалися порівняно пізно, наприкінці 1970-х років. У Радян-

¹ За даними російських істориків у полон потрапило 4,5 млн. червоноармійців (Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под общей ред. канд. воен. наук, проф. АВН генерал-полковника Г. Ф. Кривошеева. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. С. 239, 453–460). За даними німецьких дослідників за весь час бойових дій з СРСР у полоні Вермахту опинилося 5,7 млн радянських військовослужбовців (*Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. Verlag: Verlag J.H.W. Dietz Nachf, 1991. S. 136*). Різницю у цифрах можна пояснити відсутністю єдиного підходу в методиці обчислення та використання архівних документів.

² *Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht... S. 136.*

ському Союзі до цієї теми історики отримали можливість звертатися лише на завершальному етапі існування радянської держави, наприкінці 1980-х років. Вирішальним проривом для західної історіографії стала публікація дисертації Крістіана Штрайта «Ніякі не товариші» в 1978 році³. Він першим проаналізував всю німецьку політику щодо військовополонених. Результати досліджень Штрайта були доповнені Альфредом Штраймом, керівником розслідувань нацистських військових злочинів у ФРН, який опублікував у 1981 році книгу «Становище радянських військовополонених в зоні дії операції “Барбароса”»⁴. Важливим доповненням до цих досліджень стали книги Рейнгарда Отто про так звану селекцію та масові вбивства червоноармійців у Райху⁵ та фундаментальна праця Рольфа Келлера про їх трудове використання⁶. Політику щодо військовополонених на окупованих радянських територіях вперше детально проаналізовано у комплексному дослідженні Крістіана Герлаха 1998 року про німецьку окупацію та політику винищення в Білорусі⁷. Важлива увага у німецькомовних дослідженнях приділяється проблемі з’ясування ступеня відповідальності Вермахту за загибель мільйонів полонених червоноармійців. Крістіан Герлах пояснює масову смертність радянських військовополонених як частину систематичного плану голоду, який нібито ліг в основу всієї німецької окупаційної політики як генерального плану. Християн Штрайт, Альфред Штрайм та Християн Гартман⁸ вважають, що початкового наміру масового вбивства не було. Але лише непередбачуваний розвиток військових подій (крах плану «Барбаросса») змусив керівництво Вермахту відсунути військовополонених на найнижчу сходинку «харчової ієрархії». Як відповідь на так звані дебати про Вермахт у Федеративній Республіці Німеччині співро-

³ Ця книга перевидавалася в Німеччині багато разів. Українського перекладу ще не має. *Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht...*, 1991.

⁴ *Streim A. Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa». Eine Dokumentation. Heidelberg; Karlsruhe, 1981. 442 S.*

⁵ *Otto R. Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42. München: Oldenbourg, 1998. 288 S.*

⁶ *Keller R. Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42. Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Erfordernissen. Göttingen: Wallstein Verlag, 2011. 511 S.; Keller, R., Silke, P. (Hrsg.): Sowjetische Kriegsgefangene im Arbeitseinsatz 1941–1945: Dokumente zu den Lebens- und Arbeitsbedingungen in Norddeutschland. Göttingen, 2013. 376 S.*

⁷ *Christian Gerlach. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. Hamburg: HIS Verlag, 1999. 1234 S.*

⁸ *Hartmann C. Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im «Unternehmen Barbarossa» — Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. 2001. № 1. S. 97–158.*

бітниками Інституту сучасної історії в Мюнхені було опубліковано низку досліджень, де тема радянських військовополонених розглядалася більш диференційовано⁹. У широкому історичному контексті проблематики військового полону та в порівнянні зі становищем полонених з інших європейських країн у німецькому полоні представив долю радянських військовополонених Рюдігер Оверманс¹⁰.

У контексті історії Голокосту та політики нацистів на захоплених східних територіях розглядав питання радянських військовополонених нідерландський історик Карел Беркгоф, зокрема поводження з полоненими червоноармійцями він показав як вбивство з ознаками геноциду¹¹. Його книга «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою»¹² стимулювала подальші дослідження історика окупованого нацистами Києва, долі військовополонених.

Американський дослідник Тімоті Снайдер у своїх працях «Криваві землі» та «Чорна земля» розглянув трагічну долю полонених червоноармійців як наслідок нацистської колоніальної політики¹³.

Серед пострадянських досліджень військового полону держав-наступниць Радянського Союзу варто згадати публікації Павла Поляна (Москва/Фрайбург)¹⁴ та Арона Шнеєра¹⁵, який емігрував до Ізраїлю. Обидва зробили доступним великий автобіографічний матеріал і особливо звернули увагу на долю єврейських військовополонених. Зокрема, у збірнику спогадів полонених-євреїв вони стверджують, що першими жертвами

⁹ Hartmann Christian, Hürter Johannes, Lieb Peter, Pohl Dieter. Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944: Facetten einer Grenzüberschreitung. München: Oldenbourg, 2009. 413 S.; Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. München: Oldenbourg, 2008. 409 S.

¹⁰ Overmans R. (Hrsg.) In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg. Köln: Verlag Böhlau. 1999. 551 s.; Overmans R. Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945. In: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945*. München. 2005. PP. 729–825.

¹¹ Berkhoff K. C. The Russian Prisoners of War in Nazi-Ruled as Victims of Genocidal Massacre. In *Holocaust and Genocide Studies*, 1 (15), 2001. PP. 1–32.

¹² Карел Беркгоф. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.

¹³ Timothy Snyder. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. London: Bodley Head, 2010; Timothy Snyder. Black Earth: The Holocaust as History and Warning. London: Random House, 2015. 428 p.

¹⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: РОССПЭН, 2002. 896 с.

¹⁵ Шнеєр А. Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. Москва, Иерусалим: Мосты культуры: Гешарим, 2005. 628 с.

Голокосту стали радянсько-єврейські військовослужбовці в німецькому полоні¹⁶.

Довгий час праці українських вчених на цю тему ґрунтувалися на обмеженому джерельному матеріалі й мали переважно оглядовий характер¹⁷. Єдиним виданням, у якому представлена систематизована інформація про табори військовополонених на території України та кількість ув'язнених, у тому числі в Києві, залишається «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)»¹⁸. Пропонована стаття є також продовженням моїх власних досліджень теми радянських військовополонених¹⁹.

Образ радянського військовополоненого в нацистській Німеччині

Образ радянського військовополоненого в нацистській Німеччині сформувався із расово-ідеологічних уявлень про червоноармійця як носія більшовицької ідеології. Його часто зображали також як єврея або з виразними азійськими рисами. Яскравим прикладом такого бачення є пропагандистський плакат Герберта Аґріколи до виставки «Більшовизм без маски» 1937 року, на якому зображений червоноармієць в характерній будьонівці з червоною зіркою на голові, який несе смерть і руйнування. У період між 1936 і 1938 роками нацистський відділ пропаганди, очолюваний Йозефом Геббельсом, ініціював кампанії, зосереджені навколо ідеї антибільшовизму. Це були газетні статті, книги та промови.

¹⁶ Обречённые погибнуть. сост. П. Полян, А. Шнеер. Москва: Новое издательство, 2006. 576 с.

¹⁷ *Першина Т. С.* Фашистский геноцид на Украине, 1941–1944. Киев: Наукова думка, 1985. 168 с.; *Коваль М. В.* Радянські військовополонені — шлак війни. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ: Альтернативи, 1999. С. 196–218; *Король В. Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. Київ: Академія, 2002. 128 с.; *Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років. Матеріали міжнародної конференції 2–4 червня 2006 р.* / відп. ред. А. Чайковський. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 336 с.

¹⁸ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). Упор. М. Г. Дубик. Київ: ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги», 2000. 304 с.

¹⁹ *Пастушенко Т. В.* Радянські жінки-військовополонені: стратегії виживання, до-свід, долі. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. д-рки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь*. Київ: Тов «Арт-книга», 2015. С. 103–122; *Її ж.* Історіографія та джерела дослідження працевикористання радянських військовополонених в таборах на території України. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. 2016. Вип. 18. С. 35–45; *Її ж.* Військовий полон на території райхскомісаріату Україна за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. 2017. Вип. 19. С. 172–184.

А в 1937 році відділ організував антибільшовицьку пересувну виставку. Плакат Агріколи якраз рекламує цю виставку «Більшовизм без маски», яка проходила з 6 листопада 1937 року по 19 грудня 1937 року в будівлі Рейхстагу²⁰.

З першого погляду будь-хто зможе зрозуміти жахливе послання, зображене на цьому плакаті, незалежно від того, чи вміє він читати німецькою, чи ні. На ньому фігура в шинелі, в будьонівці з червоною зіркою грізно стоїть над понівеченими тілами «простих людей». Жахливе, нелюдське обличчя цієї фігури в будьонівці переможно посміхається, а з батоба капає кров його жертв. Позаду цього монстра горить місто, додаючи останню деталь до хаотичної, апокаліптичної та тривожної сцени. Послання до болю зрозуміле: «Ось що станеться з невинними німцями, якщо ми дозволимо комуністичним ідеям розгулятися». Цей плакат висвітлює поширену нацистську практику нагнітання страху та ізоляції. Пропаганда найбільш ефективна в суспільстві, де простає страх і невпевненість, але так само і сама пропаганда створює атмосферу параної²¹. Пересічний громадянин, дивлячись на цей плакат, має подбати про захист своєї сім'ї від уявної загрози. Націонал-соціалісти пропонують себе, як єдину силу, яка швидко й просто виправить ситуацію. На прикладі цього одного зразка пропагандистського мистецтва можемо бачити, як демонізувався образ бійців і командирів Червоної армії, які поставали такими монстрами, яких необхідно знищити.

Також у передвоєнному німецькому суспільстві існували й інші традиційні уявлення щодо мешканців Радянського Союзу, а до цього Російської імперії. Всі жителі цих територій для німців були «росіянами». Відповідно червоноармійці також були росіянами або радянськими росіянами. Уявлення німців про росіян значною мірою сформувалося під впливом їхнього досвіду спілкування з російськими військовополоненими під час Першої світової війни, а також романів Едвіна Еріха Двінгера²² та Ельзи Брандстрьом²³ про їх перебування як німецькі військовополонені в Росії. Їх твори були дуже поширені перед Другою світовою війною. Вони також видавалися мільйонними накладами і у повоєнний час, як і книги

²⁰ Bolshevism Without a Mask. *HIST 1049*. URL: <https://hist1049-20.omeka.fas.harvard.edu/items/show/16> (дата звернення: 09.05.2023).

²¹ Allen William Sheridan. *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town 1930–1935*. Chicago, Chicago Quadrangle Books, 1965. P. 80.

²² Dwinger Edwin Erich. *Die Armee hinter Stacheldraht. Das Sibirische Tagebuch*. Diederichs, Jena 1929. 306 S.

²³ Brandstrom Elsa. *Unter kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914–1920*. Published by Koehler & Amelang, Leipzig, 1927. 152 S.

Гайнца Г. Консаліка²⁴, який був у радянському полоні. Згідно з цими популярними літературними творами, «простий росіянин» — не комуніст і не єврей — перебував на нижчому культурному рівні, звик до поневірянь, але водночас міг добре працювати під жорстким, справедливим керівництвом²⁵.

Міжнародне право щодо військовополонених

Напередодні Другої світової війни вдалося досягти високих захисних стандартів міжнародного права щодо військовополонених. Міжнародно-правові норми цивілізованого ставлення до військовополонених були кодифіковані на межі XIX і XX століття. На Міжнародній конференції в Гаазі (травень–липень 1899 року) 27 країн-учасниць 29 липня 1899 року ухвалили три конвенції: «Про мирне вирішення міжнародних конфліктів (сутичок)», «Про закони і звичаї сухопутної війни», «Про застосування до війни на морі конвенції 1864 року про поранених та хворих». Результатом нової конференції, яка була проведена в червні–жовтні 1907 року в Гаазі за участі вже 44 країн, стало уточнення трьох попередніх і прийняття 10 нових конвенцій, що регулювали ведення воєнних дій. Гаазька Конвенція «Про закони та звичаї сухопутної війни», ухвалена 18 жовтня 1907 року, закріпила відповідальність за утримання військовополонених противника за урядами воюючих держав і підтвердила принцип гуманного ставлення до військовополонених. Харчування, одяг, житло — все це гарантувалося згідно з нормами резервних військ країни, що захопила військового у полон, спроби втечі караються, але дисциплінарно. Навіть використання праці не повинно бути надмірним і пов'язаним із веденням військових дій.

З урахуванням досвіду Першої світової війни була розроблена й 27 липня 1929 року відкрита для ратифікації Женевська конвенція «Про поводження з військовополоненими», яка містила такі принципи гуманного поводження до військовополонених, як заборона на жорстоке ставлення до них, образи і погрози в їх бік; заборона на застосування засобів примусу для отримання від них відомостей військового характеру; заборона на їх використання в зоні бойових дій, надання їм громадянської правоздатності і розповсюдження на них загальних законів держави, котра взяла їх у полон. Згідно з Женевською Конвенцією, для військовополонених допускалося обмеження у застосуванні покарання не більше

²⁴ *Konsalik Heinz G. Der Arzt von Stalingrad. Kindler, München. 1956. 352 S.*

²⁵ *Overmans R. Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutsches Reiches 1939 bis 1945... S. 804.*

30 діб арешту, а якщо стан здоров'я дозволяв — обмеження в їжі. Гарантувалося й право на юридичний захист через Червоний Хрест.

Німеччина ратифікувала «Конвенцію про військовополонених». Однак німецьке політичне і військове керівництво розглядало війну проти Радянського Союзу з расово-ідеологічної точки зору. Гітлер вважав, що ця війна вимагає іншого, більш жорстокого і непоступливого підходу та свідомого ігнорування міжнародного права війни. Німецький підхід ґрунтувався на тому, що Радянський Союз не ратифікував Женевську конвенцію про військовополонених, а приєднався лише до конвенції «Про покращення долі поранених та хворих у діючих арміях», отже Німеччина зі свого боку не зобов'язана дотримуватися цих норм міжнародного права. Однак стаття 82 зобов'язує: «Під час війни, якщо одна з воюючих сторін не є учасницею Конвенції, її положення, тим не менш, залишаються обов'язковими у відносинах між воюючими сторонами, які є її учасницями»²⁶. Таким чином юридичне обґрунтування поведінки з радянськими військовополоненими вже тоді не відповідало діючим на міжнародній арені правовим інтерпретаціям угоди про захист прав військовополонених.

Расова та політична ієрархія

Положення Женевської конвенції ігнорувалися Німеччиною не лише стосовно радянських військовополонених. У нацистській Німеччині була встановлена чітка ієрархія різних прав і гарантій для військовополонених різних країн та народів, залежно від ідеологічних і політичних мотивів. На вершині цієї ієрархії були британці й американці. На них формально поширювалися положення Женевської конвенції. За ними йшли військовополонені з окупованих Німеччиною країн, які користувалися меншими правами.

Наприклад, серед бельгійських військовополонених до фламандців з політичних міркувань ставилися краще і вони були негайно звільнені з полону. А валлонів відправляли на роботи до Німеччини.

Хоча представникам Міжнародного комітету Червоного Хреста дозволялося інспектувати табори для французьких військовополонених, але була обмежена діяльність французьких товариств допомоги, рядових і унтер-офіцерів примушували працювати.

Наступними в ієрархії були військовополонені з Південно-Східної Європи, яких теж розділяли на етнічні групи. Тут найбільшої дискримінації зазнавали сербські військовополонені. Через декілька днів після

²⁶ International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929/article-82?activeTab=undefined> (дата звернення: 09.05.2023).

нападу на Югославію вийшов наказ Верховного головнокомандування вермахту (ОКВ), в якому йшлося, що «до грецької армії треба ставитися добре, а до сербських офіцерів — виключно погано»²⁷. Сербських військовополонених направляли працювати у військову промисловість, що було категорично заборонено не лише Женевською, але й Гаазькою конвенцією про ведення сухопутної війни 1909 року. Сербів, як і військовополонених з СРСР, не могла представляти держава-покровителька. А це означало, що коли полонені інших країн могли необмежено отримувати посилки від Червоного Хреста, то сербські чи радянські полонені не мали такої можливості.

Нижче за попередньо перелічених народів в ієрархії були польські військовополонені, яких здебільшого формально звільняли з полону і, таким чином, позбавляли усілякого міжнародного правового захисту. До польських полонених застосовували надзвичайні суди, а не військові. Більшість з них перевели на роботу в німецьку промисловість і сільське господарство. На думку Крістіана Штрайта, їх фактично перетворили на безправних рабів.

Полонені «росіяни» перебували на найнижчому рівні цієї ієрархії.

Ставлення до євреїв-полонених з різних країн було відповідно до цієї ієрархії. Наприклад, євреї серед британських та американських військовополонених зазнавали значно меншої дискримінації, ніж серед французьких, польських чи радянських полонених. Так унтер-офіцерів та рядових польської армії єврейської національності формально звільнили з полону і направили в Польщу до гетто, де їх вбили під час «остаточного розв'язання» єврейського питання. Офіцерів-євреїв направляли до гетто, створених у підконтрольних Вермахту таборах для французьких і польських військовополонених. Ця готовність нацистського військового керівництва «відпустити з полону» євреїв-полонених до СС, створювати гетто в таборах підготувала майбутнє відсортування «політично небажаних» радянських полонених і їх передачу для знищення айзацкомандам поліції безпеки²⁸.

На відміну від Радянського Союзу, Польща і Югославія підписали Женевську конвенцію про військовополонених. Але цей факт не завадив націонал-соціалістичній расовій політиці щодо військовополонених цих країн. Під час Другої світової війни ця система ієрархії продовжувала сегментуватися і змінюватися. Це було тлом, на якому з березня

²⁷ Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова. Москва: АНО «Русское историческое общество» — НП ИД «Русская панорама», 2009. С. 73.

²⁸ Там само. С. 74.

1941 року ОКВ почав готуватися до розміщення очікуваних двох-трьох мільйонів радянських військовополонених.

Накази ОКВ та ОКГ щодо військовополонених напередодні нападу на СРСР

Розглядаючи війну з Радянським Союзом як війну расово-ідеологічну, керівництво НСДАП і вермахту планувало її відповідним чином. Для досягнення ідеологічних цілей — наприклад для руйнування «системи єврейського більшовизму» або захоплення життєвого простору для арійської раси — ця війна, на думку Гітлера, вимагала іншого, жорстокого й нещадного ведення, свідомого ігнорування воєнного міжнародного права. Верховне головнокомандування вермахту у формулюваннях наказів і правил, виданих напередодні підготовки Німеччини до нападу на СРСР (операція «Барбаросса»), свідомо йшло всупереч основам діючих норм міжнародного права, згідно з якими військовий полон не міг бути ні покаранням, ні помстою, а лише захисним ув'язненням до кінця військових дій для того, щоб уникнути участі в них військовополонених.

Верховне головнокомандування вермахту 13 травня 1941 р. ухвалило розпорядження про військову юрисдикцію військ у районі дії плану «Барбаросса» і про особливі повноваження військ, в якому закріпило виключність становища військовослужбовців Вермахту на захоплених територіях СРСР²⁹. Згідно з цим розпорядженням цивільне населення за будь-які дії проти Вермахту необхідно жорстоко карати шляхом проведення публічних страт, тоді як німецькі військовослужбовці за дії, «вчинені проти місцевого населення, навіть у тих випадках, коли вони становлять військовий злочин або провину», не можуть переслідуватися.

Наказ про комісарів

Найбільш відомим порушенням міжнародних норм був так званий «наказ про комісарів» від 6 червня 1941 р., який наказував воюючим частинам під час взяття в полон політкомісарів Червоної Армії розстрілювати їх на місці за законами воєнного часу. У наказі, зокрема, було сказано: «варварські азіатські методи боротьби походять від політичних комісарів. Тому проти них слід застосовувати без усякого зволікання найжорстокіші заходи»³⁰.

²⁹ Overmans Rüdiger, Hilger Andreas, Kretschmer Christian, Otto Reinhard, Polian, Pavel (Eds.). *Rotarmisten in deutscher Hand: Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges*. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2012. S. 128–129.

³⁰ З оригіналом наказу і коментарями істориків до нього можна познайомитися на сайті проекту «100 Schlüssel Dokumente zur deutsche Geschichte»: URL: <https://www.1000>

Німецькі дослідники стверджують, всупереч деяким післявоєнним легендам, наказ про комісарів був переданий у війська й у багатьох випадках виконувався. Хоча цю письмову форму воєнного злочину багато критикували, систематичного саботажу наказу, як стверджували деякі ветерани після війни, не було. Навпаки, в перші тижні військової кампанії можна було спостерігати широке трактування терміну «комісар» і розширення категорій жертв. Перш за все, виникла проблема ідентифікації комісарів серед військовополонених. Власне функція військового комісара була відновлена в Червоній армії лише 15 липня 1941 року, тому упродовж перших трьох тижнів війни її формально не існувало взагалі. Тим не менш, навіть на цьому етапі окремі дивізії повідомляли, що розстрілювали «комісарів». Таким чином, німецькі офіцери намагалися ідентифікувати злочинців за зовнішніми ознаками або під час допитів. Нерідко полонених офіцерів масово розстрілювали. На початку війни про СРСР вбивства також поширилися на нижчі чини серед політичних функціонерів Червоної армії, так званих політруків. Керівництво Вермахту вітало і нав'язувало цю процедуру.

Тим не менше, більшість захоплених політичних функціонерів не були розстріляні одразу, а спочатку опинилися в таборах для військовополонених. Чи було це пов'язано зі стриманістю багатьох німецьких фронтових офіцерів, чи з тим, що офіцери Червоної армії змогли приховати свою посаду після полону, сказати важко. Зрештою, про виконання «наказу про комісарів» повідомлялося щонайменше 60% усіх німецьких дивізій, а кількість жертв коливається між 5000–10000 осіб. Нові дослідження німецьких істориків показали, що в повідомленнях із військово-польових частин про розстріли радянських військовополонених від 60 до 80 відсотків випадків доповідалися як вбивство комісарів³¹.

За даними радянської сторони 42 000 політпрацівників Червоної армії вважалися зниклими безвісти до 1945 року, більшість з них були вбиті в німецькому полоні. Вже через кілька тижнів після початку бойових дій німецькі військові зрозуміли, що в Червоній армії стало відомо про ці вбивства і це призвело до посилення її військового опору. Тому з вересня 1941 року почалася широка дискусія про доцільність виконання «наказу про комісарів», наприкінці якої, у травні 1942 року, дію наказу було призупинено.

Жінки військовополонені

На початку бойових дій з СРСР німецькі військові розглядали червоноармійок не як військовослужбовців регулярних військ, а як партизанок і комбатанток, тому до них не потрібно було застосовувати Женевську конвенцію 1929 р. Як партизанки жінки не вважалися і цивільним населенням, тому часто їх чекав розстріл. Про це йдеться в наказі 4-ї армії від 29 червня 1941 р. «Про становище радянських військовополонених», у якому прямо говорилося, що «жінок в уніформі необхідно розстрілювати»³².

Очевидно, що такі жорстокі накази в німецькому війську стосовно «жінок та дівчат, запідозрених у шпигунстві», виходили не лише через реальну загрозу від озброєних жінок. Тут спрацьовували стереотипні уявлення про те, хто є ворогом, та через «посягання» озброєних жінок на традиційний гендерний порядок. Ще наприкінці XIX століття у Німеччині сформувався образ ворога як «баби з рушницею» (нім. Flintenweiber). Відповідно до нього така жінка була протиприродною і надзвичайно жорстокою. Вперше в літературі цей термін з'явився у зв'язку з описом більшовицьких жіночих воєнізованих формувань, які діяли в країнах Балтії наприкінці Першої світової війни. Під час Другої світової війни радянська жінка зі зброєю була уособленням більшовицької загрози, з якою власне і велася боротьба. Вона суперечила націонал-соціалістичному образу ідеальної жінки, «дружини та матері»³³.

Німецький дослідник Фелікс Рьомер вважає причиною жорстокого ставлення до жінок у формі не лише ідеологічне підґрунтя. Він вбачає в такій поведінці жорстокий захист та відтворення традиційних гендерних ролей і, пов'язаного з ними, поняття мужності. Червоноармійки зі зброєю були уособленням загрози гендерному порядку, за яким війна належала виключно до чоловічої сфери діяльності³⁴.

Селекція військовополонених

Поєднання расової ідеології та традиційної політичної ієрархії прослідковується у спільних бойових наказах Головнокомандування Вермахту та Головного управління безпеки Райху (РСГА) щодо проведення політичної перевірки в середовищі радянських військовополонених, ви-

³² Rotarmisten in deutscher Hand... S. 326.

³³ Freytag, Claudia. Kriegsbeute «Flintenweibe» Rotarmistinnen in deutscher Gefangenschaft in: Deutsch-Russisches Museum Berlin-Karlshorst. Mascha, Nina, Katjuscha: Frauen in der Roten Armee 1941–1945, 2002. S. 32.

³⁴ Römer F. Gewaltsame Geschlechterordnung. Wehrmacht und «Flintenweiber» an der Ostfront 1941/42. Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalten bis heute. Paderborn: Ferdinand Schöning. 2011. S. 352.

даних на початку бойових дій влітку 1941 року. Напередодні нападу на СРСР планувалося переправляти червоноармійців після їх взяття в полон на територію Райху так само, як і військовополонених з інших європейських країн. Однак згодом Гітлер категорично відмовився вивозити радянських військовополонених до Німеччини. Тому в таборах на окупованих територіях Польщі та Чехословаччини була створена спеціальна система фільтрації, своєрідна буферна зона, щоб запобігти потраплянню до Німеччини євреїв, комуністів та інших «ворогів». Для проведення цієї фільтраційної роботи, або селекції, німецькою мовою «die Aussonderung», 17 липня 1941 р. ОКВ й РСГА видали «Бойовий наказ № 8»³⁵. Це означало в дулагах та шталагах безпосередньо в зоні бойових дій та тилкових районах Вермахту відбирати серед радянських військовополонених усіх осіб, небажаних за расовими чи політичними ознаками, позбавити їх статусу військовополоненого й розстрілювати або відправляти в концтабори. Оскільки цей наказ вийшов, коли вже перші ешелони з радянськими військовополоненими прибули на територію Німеччини, то 21 липня 1941 р. РСГА видав бойовий наказ № 9 для офісів таємної поліції, які мали організувати селекцію військовополонених у «російських таборах» у зоні їхньої відповідальності. Таким чином Головнокомандування Вермахту і Головне управління безпеки Райху не тільки спільно спланували в усіх деталях селекцію військовополонених, але й забезпечили її виконання, починаючи від створення оперативних груп та закінчуючи перевіркою в таборах для військовополонених і вбивством у концентраційних таборах. Опозиції цьому майже не було. Офіцерам Вермахту, відповідальним за радянських полонених, необхідність сегрегації здавалася настільки очевидною, що в їхніх очах не було потреби в додатковому обґрунтуванні, і вони лише зрідка використовували доступну їм свободу дій перед перевіркою на користь в'язнів.

У додатку № 2 до бойового наказу № 8 арешту й ізоляції в концтаборі підлягали: «професійні революціонери, функціонери Комінтерну, всі провідні партійні функціонери ВКП(б) та її дочірніх організацій у центральних комітетах, районних комітетах і обласних комітетах, всі народні комісари та їхні заступники, всі колишні політкомісари Червоної Армії, провідні діячі центральної та середньої влади в державі, провідні діячі економічного життя, радянська російська інтелігенція, всі євреї, всі особи, визнані агітаторами або фанатичними комуністами»³⁶. У цьому бойовому наказі вперше євреї відкрито зазначені як етнічна група, яку необхідно вбивати. Буквально, з перших днів бойових дій каральні загони отримали

³⁵ Rotarmisten in deutscher Hand... S. 331–339.

³⁶ Ibid. S. 335.

доступ до таборів військовополонених як на території Райху, так і в зоні відповідальності командування сухопутних військ (ОКГ). Вже 9 серпня 1941 року з групи армій «Південь» доповідали про те, що поряд із «акціями» проти євреїв цілеспрямовано здійснювалася «чистка таборів військовополонених». На початку листопада 1941 року командування айнзацгрупи «Ц» повідомляло: «Кількість розстрілів, здійсненою зондеркомандою 4а, зросла до 55 432. До загальної кількості розстріляних цієї зондеркомандою, починаючи з другої половини жовтня й до початку листопада, входять також військовополонені, яких розстріляли внаслідок «селекції» у таборах. У Борисполі за наказом коменданта табору взвод зондеркоманди 4а розстріляв 14 жовтня 1941 р. — 752, а 28 жовтня — 537 військовополонених євреїв. Серед них було декілька комісарів і 78 поранених євреїв, переданих табірним лікарем. Інший взвод цієї зондеркоманди діяв у Лубнах і безперешкодно знищив 1865 євреїв, комуністів та «партизанів», серед них 53 військовополонених й одну «бабу з рушницею» єврейської національності³⁷.

Масова смертність військовополонених

Якщо ці накази про вбивства представляли загрозу для чітко визначених груп людей, то наслідки систематичного ігнорування норм міжнародного права загрожували всім радянським військовополоненим. Видані 16 червня 1941 р. Верховним головнокомандування Вермахту «Розпорядження (Bestimmungen) стосовно справи військового полону у випадку операції «Барбароса» передбачали поводитися з «військовополоненими Червоної армії з надзвичайною стриманістю і найсуворішою пильністю» й вимагали «повного придушення будь-якого пасивного чи активного опору»³⁸. В основному ці розпорядження відміняли центральні приписи Женевської конвенції 1929 року про захист військовополонених. А саме:

- повністю заборонявся контакт із представниками правового захисту, а також організаціями гуманітарної допомоги, як МКЧХ;
- відмінялася реєстрація полонених;
- праця виконана в полоні не оплачувалася;
- судові процеси проти військовополонених включали можливість виконання смертних вироків без залучення процедури захисту;

³⁷ Донесення № 135 від 9 листопада 1941 р. *Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion.* Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers (Hrsg.). Darmstadt: wbg Academic, 2011. S. 775–776.

³⁸ Rotarmisten in deutscher Hand... S. 133–138.

- від охорони вимагалось вжиття рішучих і нещадних заходів за найменших ознак непокори (включаючи застосування вогнепальної зброї без попередження);

- харчування радянських військовополонених регулювалося особливими наказами, воно за кількістю і якістю радикально відрізнялося від харчування інших військовополонених.

Унаслідок такої політики радянські військовополонені опинилися в безправному просторі, що дозволяло ігнорувати службові приписи обов'язкових стандартів міжнародного права стосовно облаштування умов проживання, харчування, медичного обслуговування і фізичної недоторканості військовополонених. Радянські військовополонені були практично беззахисні перед сваволею націонал-соціалістичного терору.

За таких умов поводження з військовополоненими було незмінно поганим. Транспортування з поля бою здійснювалося лише частково залізницею (іноді навіть взимку у відкритих вагонах), але частіше пішки. У багатьох випадках виснажених військовополонених, які не могли йти далі, розстрілювали на місці. Пересильні табори (дулаги), зокрема, часто були імпровізованими й не мали постійних будівель або бараків, тому значній кількості в'язнів доводилося ночувати під відкритим небом. Медична допомога в'язням, особливо пораненим, була абсолютно неналежною. Харчові пайки передбачалися на рівні нижчого прожиткового мінімуму, часто розподіл їжі не був належним чином організований, так що лише деякі в'язні отримували її в повному обсязі. У вересні–жовтні 1941 року, коли до таборів прибули полонені після поразки під Києвом і переповнили їх, керівництво Вермахту все частіше почало розділяти полонених на тих, хто був здатний працювати, і тих, хто нібито не міг. Для останніх застосовувалися нижчі норми харчування. За цих умов масові смерті серед в'язнів почалися спорадично у вересні, а в жовтні 1941 року вже набрали загрозливого розміру, досягнувши свого піку на зламі 1941–1942 років. До травня–червня 1942 року померло майже два мільйони військовополонених, як на окупованих територіях, так і на території Райху. Лише після цього умови утримання та харчування покращилися, не в останню чергу завдяки жорстокому «спустошенню» таборів.

Відпуск з полону

Найважливішим для виживання було рішення про звільнення окремих груп військовополонених на територіях, підконтрольних Головнокомандуванню сухопутних військ. На відміну від масового переведення французьких і польських полонених у цивільний стан щодо червоноармійців ці акції мали обмежений характер. Ще в Бойовому наказі № 8 від 17 червня 1941 року до завдань для айнзатцкоманд входило відсорто-

увати окремо від інших військовополонених і цивільних такі національні групи: українців, білорусів, литовців, латвійців, естонців, фінів, грузинів, німців Поволжя³⁹. 25 липня 1941 р. був ухвалений наказ генерал-квартирмейстера про звільнення з полону представників «дружніх» національностей — німців Поволжя, представників балтійських народів, кавказьких та мусульманських народів, українців і білорусів⁴⁰. Після 13 листопада 1941 р. масово відпускати з полону українців та білорусів заборонили⁴¹. Звільнення з полону червоноармійців тривало впродовж усієї війни, причому не лише за національною ознакою, але також поширювалося на інвалідів, фахівців сільського господарства, вчителів. Загалом до кінця 1941 р. із німецького полону було звільнено 270 тис. червоноармійців, а на кінець 1945 р. — 533 тис⁴². Більшість бранців, звільнених як «українці», були випущені з таборів, котрі перебували в підпорядкуванні тилових частин групи армій «Південь», тобто на території України⁴³.

Певні національності розглядалися не лише як расово вищі серед військовополонених, але й як політично більш прихильні до Німеччини. Перевага віддавалася балтійським народам, етнічним німцям та представникам мусульманських народів Кавказу. Українці перебували посередині цієї «ієрархії», а росіяни займали найнижче становище. З «расово-біологічних» позицій нацистів таку градацію пояснити складно. На думку Рюдигера Оверманса, якщо звернутися до досвіду Німеччини у Першій світовій війні та її протистояння з Російською імперією, то така політика стосовно народів окупованих територій СРСР знаходить логічне пояснення⁴⁴. Росіяни були представниками титульної нації держави, з якою німці вели війну, саме тому вони підлягали знищенню чи приниженню в першу чергу. Звільнення окремих етнічних груп з полону можна розглядати ще й як частину колоніальної політики нацистської Німеччини на захоплених українських територіях.

Звільнення з таборів не означало фактичної повної свободи. «Відпущені з полону» військовополонені були зобов'язані приєднатися до різноманітних допоміжних служб німців, або як гіві (скор. від нім. *Niwi, Hilfswilliger* — добровільний помічник) у Вермахті, або як допоміжні поліцейські в німецькій поліції, або навіть як допоміжний персонал

³⁹ Rotarmisten in deutscher Hand... S. 336.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ *Overmans R.* Die Kriegsgefangenepolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945... S. 806.

⁴² *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht... S. 217.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ *Overmans R.* Die Kriegsgefangenepolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945... S. 807.

СС, які пройшли навчання у тренувальному таборі СС у польському місті Травнікі. Звільнення військовополонених тривало й після листопада 1941 року, особливо для роботи в сільському господарстві, а з літа 1942 року знову переважно для німецьких військових і поліцейських. З огляду на те, що смертність радянських військовополонених в перші роки війни становила понад 3 мільйони, то шанс на порятунок через звільнення з полону (біля 300 тис. в'язнів) отримала незначна кількість бранців.

Замість висновків: підсумки «селекції»

Наразі ми не можемо дати точну статистику виконання злочинних наказів Вермахту щодо радянських військовополонених, тому подальша інформація, представлена у цьому дослідженні, ґрунтується на оціночних даних. У повідомленнях про розстріли «політкомісарів» загалом кількість вбитих полонених не перевищує сотню тисяч військовополонених⁴⁵. Дослідження Райгарда Отто «Гестапо і радянські військовополонені» показало, що кількість ув'язнених, убитих на території Рейху до 31 липня 1942 року в результаті виконання бойових наказів № 8 і 9, становить щонайменше 38 000 чоловік⁴⁶. Проте, вони представляють лише відносну невелику частину від загальної кількості вбитих радянських солдатів. Кількість розстріляних полонених червоноармійців-євреїв можна оцінити від 60 000 до 80 000, виходячи з даних Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, що в 1941–1945 роках до Червоної армії призвали 450–470 тис. євреїв, з яких 198 тис. загинули у бою, або померли від ран чи хвороб або пропали безвісти⁴⁷. Таким чином, кількість жертв виконання наказів «про комісарів», про «сортуння військовополонених» не перевищує декілька сотень тисяч полонених. То ж виконання «злочинних» наказів не пояснює загибель майже трьох мільйонів радянських військовополонених восени-взимку 1941–1942 років.

Злочин проти радянських військовополонених вважається одним з найбільших злочинів, у якому звинувачують Вермахт. Дискусія навколо мотивів цього злочину ніколи не припинялася в німецькому суспільстві. Крістіан Штрайт ще у 1980-х роках дійшов висновку, «що ця масова загибель жодним чином не була зумовлена виключно надзвичайним станом», а насамперед німецькими директивами, частина з яких була сформульована ще до початку кампанії. Однак у наміри німецького керівництва не входило «вбивати військовополонених [...] в повному обсязі». Іншої думки був Крістіан Герлах у своєму масштабному дослідженні

⁴⁵ Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht... S. 208.

⁴⁶ Otto R. Wehrmacht, Gestapo und sowjetische... S. 268.

⁴⁷ Шнеер А. Плен: Советские военнопленные... С. 29.

німецької окупаційної політики в Білорусі спробував пояснити загибель радянських військовополонених як частину всеосяжного і систематичного плану голоду, який нібито ліг в основу всієї німецької окупаційної політики як генерального плану. «Окрім мешканців оточеного Ленінграда, військовополонені були єдиною великою групою радянського населення, проти якої міг бути реалізований план голоду, розроблений на початку 1941 року [...]». Герлах намагається довести свою тезу непрямыми доказами, але він не в змозі представити відповідний німецький наказ, який би показав, що вбивство більшості військовополонених, було заплановане з самого початку. На думку Крістіана Гартмана німецьке керівництво від самого початку підготовки до війни з Радянським Союзом не збиралося щось робити для покращення становища полонених червоноармійців, існував намір — хоч і нечітко сформульований — послабити «російськість», але лише непередбачуваний військовий розвиток подій змусив керівництво Вермахту відсунути військовополонених, тобто найслабшу групу, на найнижчу сходинку у збоченій «харчовій ієрархії». Використовуючи слова «байдужість», «послабити російськість», Гартман намагається пояснити зверхнє ставлення до полонених червоноармійців, уникаючи слова колоніалізм. Але нацистське керівництво намагалось втілити саме на захоплених радянських територіях плани колоніального панування. І байдужість до долі полонених цілком вкладається в погляд колонізатора.

Цю думку чітко сформулював нідерландський історик Карел Беркгофф. Він зазначив, що більшість членів Вермахту насправді називали полонених червоноармійців і командирів «росіянами». Нав'язування російської ідентичності багатоетнічним радянським полоненим визначило їхню подальшу долю: «З точки зору нацистів, неповноцінні слов'яни могли бути корисними, і саме тому військовополонені, які ідентифікували себе як українці, часто звільнялися, особливо в 1941 році. Що ж до «росіянина», то багато солдатів Вермахту, очевидно, вважали, що більшовизм, порочна ідеологія і політична партія, створена «єврейством», безповоротно «заразила» його. У цьому нацистському мисленні «росіяни» були або зайвими, або «небезпечними». Карел Беркгофф вважає, що антиросійський расизм призвів до геноцидної різанини, в сенсі цілеспрямованої місії, яка тяжіла до геноциду, зі знищення більшості «російських» в'язнів. Загальна позиція тих, хто підтримував цю різанину, була, по суті, такою: чим більше в'язнів помре, тим краще для нас⁴⁸.

⁴⁸ *Berkhoff, Karel. The Mass Murder of Soviet Prisoners of War and the Holocaust: How Were They Related? January 2005. Kritika Explorations in Russian and Eurasian History 6 (4). S. 789–796.*

Расово-ідеологічна політика нацистів проти радянських військово-полонених була засуджена на Нюрнберзькому процесі. Проте колоніальний погляд на народи Радянського Союзу продовжує зберігатися в західноєвропейських країнах до цього часу. Це можна побачити у традиційному збереженні назв на пам'ятниках і меморіальних місцях поховань та загибелі багатоетнічної групи радянських військовополонених в Німеччині, як пам'ять про «росіян», або представлення радянської армії як «російської», чи Радянського Союзу як Росії.

Сучасна війна Росії проти України (бомбардування та ракетні удари по цивільних об'єктах, руйнування населених пунктів, вбивства та тортури) остаточно виявила її колоніальний характер та необхідність поглянути на історію Другої світової війни з деколоніальної перспективи. У контексті проблематики радянських військовополонених це означає поглянути на них як на багатоетнічну групу, а з іншого — звернути увагу на колоніальний аспект націонал-соціалістичної ідеології.

REFERENCES

«100 Schlüssel Dokumente zur deutsche Geschichte»: Retrieved Mai, 09, 2023 from: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0088_kbe&l=de [in German].

Allen, William Sheridan. (1965). *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town 1930–1935*. Chicago: Chicago Quadrangle Books. [in English].

Berkhoff, K. (2011). *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystrykoiu vladoiu*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Berkhoff, Karel. (2005). The Mass Murder of Soviet Prisoners of War and the Holocaust: How Were They Related? *Kritika Explorations in Russian and Eurasian History*, 6 (4): 789–796. [in English].

Berkhoff, K. C. (2001). The Russian Prisoners of War in Nazi-Ruled as Victims of Genocidal Massacre. In *Holocaust and Genocide Studies*, 1(15), 1–32. [in English].

Bolshevism Without a Mask. *HIST 1049*. Retrieved Mai, 09, 2023 from: <https://hist1049-20.omeka.fas.harvard.edu/items/show/16> [in English].

Brandstrom, Elsa. (1927). *Unter kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914–1920*. Published by Koehler & Amelang, Leipzig. [in German].

Chaikovskiy, A. (2008). Proceedings of the International Conference 2006: *Viiskovyi polon ta internuvannia. 1939–1956. Pohliad cherez 60 rokiv*. Kyiv: Parlamentske vyd-vo. [in Ukrainian].

Christian, Gerlach. (1999). *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg: HIS Verlag. [in German].

Dubyk, M. (Comp.). (2000). *Dovidnyk pro tabory, tiurny ta hetto na okupovanii terytorii Ukrainy (1941–1944)*. [A Handbook of prison, camps and ghettos in the occupied territory of Ukraine, 1941–1944]. Kyiv: VAT «Knyzhkova drukarnia naukovoï knyhy». [in German, in Ukrainian].

Dwinger, Edwin Erich. (1929). *Die Armee hinter Stacheldraht. Das Sibirische Tagebuch*. Diederichs, Jena. [in German].

Freytag, Claudia. (2002). Kriegsbeute "Flintenweibe" Rotarmistinnen in deutscher Gefangenschaft in: Deutsch-Russisches Museum Berlin–Karlshorst. *Mascha, Nina, Katjuscha: Frauen in der Roten Armee 1941–1945*. Berlin. [in German].

Hartmann, Christian; Hürter, Johannes, Lieb, Peter, & Pohl, Dieter. (2009). *Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944: Facetten einer Grenzüberschreitung*. München: Oldenbourg. [in German].

Hartmann, C. (2001). Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im "Unternehmen Barbarossa" — Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. 1, 97–158. [in German].

International Humanitarian Law Databases. Retrieved May, 09, 2023 from: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929/article-82?activeTab=undefined> [in English].

Keller, R. (2011). *Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42. Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Erfordernissen*. Göttingen: Wallstein Verlag. [in German].

Keller, R., & Silke, P. (Eds.). (2013). *Sowjetische Kriegsgefangene im Arbeitseinsatz 1941–1945: Dokumente zu den Lebens- und Arbeitsbedingungen in Norddeutschland*. Göttingen, 2013. [in German].

Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, & Martin Cüppers (Eds.). (2011). *Die Ereignismeldungen UdSSR" 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*. (pp. 775–776). Darmstadt: wbg Academic. [in German].

Konsalik, Heinz G. (1956). *Der Arzt von Stalingrad*. Kindler, München. [in German].

Korol, V. Iu. (2002). *Trahediia viiskovopolonykh na okupovanii terytorii Ukrainy v 1941–1944 rokakh*. Kyiv: Akademiia. [in Ukrainian].

Koval, M. V. (1999). Radianski viiskovopoloneni — shlak viiny. In: *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianskii viinakh (1939–1945 rr.)*. (pp. 196–218). Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].

Krivosheeva, G. F. (Ed.). (2001). *Rossiia i SSSR v vojnax XX veka. Poteri vooruzhennykh sil: Statisticheskoe issledovanie*. Moskva: OLMA-PRESS. [in Russian].

Otto, R. (1998). *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42*. München: Oldenbourg. [in German].

Overmans, R. (Eds.) (1999). *In der Hand des Feindes. Kriegsgefangenschaft von der Antike bis zum Zweiten Weltkrieg*. Köln: Böhlau. [in German].

Overmans, R. (2005). Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945. In: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945*. (pp. 729–825). München. [in German].

Overmans, Rüdiger; Hilger, Andreas; Kretschmer, Christian; Otto, Reinhard; & Polian, Pavel (Eds.). (2012). *Rotarmisten in deutscher Hand: Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges*. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh. [in German].

Pastushenko, T. V. (2015). Radianski zhinky-viiskovopoloneni: stratehii vyzhyvannia, dosvid, doli. (Soviet Women POWs: Survival Strategies, Experience and

Fate). In H. Hrinchenko, K. Kobchenko, & O. Kis. (Eds.), *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva: zb. nauk. prats*, 103–122. [in Ukrainian].

Pastushenko, T. V. (2016). Istoriohrafii ta dzherela doslidzhennia pratsevykorystannia radianskykh viiskovopolonenykh v taborakh na terytorii Ukrainy. *Storinky voiennoi istorii: Zb. nauk. statei*. Kyiv: In-tut istorii Ukrainy NANU, (18), 35–45. [in Ukrainian].

Pastushenko, T. V. (2017). Viiskovy polon na terytorii raikhskomisariatu Ukraina za materialamy zvitiv komanduvacha Vermakhtu v Ukraini 1941–1942 rr. *Storinky voiennoi istorii: Zb. nauk. statei*, (19), 172–184. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].

Pershina, T. S. (1985). *Fashistskij genocid na Ukraine, 1941–1944*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].

Pohl, D. (2008). *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. München: Oldenbourg. [in German].

Polyan, P. (2002). *Zhertvy dvux diktatur: Zhizn', trud, unizheniya i smert' sovetskix voennoplennykh i ostarbajterov na chuzhbine i na rodine*. (5th ed.). Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].

Polyan, P., & Shneer, A. (Comps.). (2006). *Obrechyonnye pogibnut'*. Moskva: Novoe izdatel'stvo. [in Russian].

Römer, F. (2011). Gewaltsame Geschlechterordnung. Wehrmacht und "Flintenweiber" an der Ostfront 1941/42. *Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalten bis heute*. Paderborn: Ferdinand Schöningh. [in German].

Shneer, A. (2005). *Plen. Sovetskie voennoplennye v Germanii, 1941–1945*. Moskva, Ierusalim: Mosty kul'tury: Gesharim. [in Russian].

Shtrajt, K. (2009). "Oni nam ne tovarishhi...": *Vermaxt i sovetskie voennoplennye v 1941–1945 gg. per. s nem.* (I. D'yakonova, Trans.). Moskva: ANO "Russkoe istoricheskoe obshhestvo" — NP ID "Russkaya panorama". [in Russian].

Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. London: Bodley Head. [in English].

Snyder, T. (2015). *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. London: Random House. [in English].

Streim, A. (1981). *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im "Fall Barbarossa". Eine Dokumentation*. Heidelberg; Karlsruhe. [in German].

Streit, C. (1991). Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. *Christian Streit*. Verlag: Verlag J.H.W. Dietz Nachf. [in German].

Tetiana Pastushenko,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.),

Senior Researcher of the Department of Military Historical Research,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv),

Ukraine, tetiana_p@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

THE SELECTION OF SOVIET PRISONERS OF WAR: BETWEEN NAZI RADICAL IDEOLOGY AND COLONIAL HIERARCHY

Abstract. *The article deals with the ideological justification of Nazi Germany's policy towards Soviet prisoners of war. During the Second World War, the largest number of prisoners of war was recorded on the Soviet-German front. More than 5 million Red Army soldiers were held in German captivity, of whom 3.5 million died. This is 57 per cent of the total number of prisoners. The mortality rate among Soviet prisoners of war was almost the same as among European Jews. Such huge losses among Soviet prisoners of war and their difficult post-war fate were largely due, among many other reasons, to the ideological nature of the Soviet-German military confrontation and their legal status as participants in the military conflict. **The purpose of the article** is to answer the question: «What is the reason for such a high mortality rate among Soviet prisoners of war? Who is responsible for this?». German historians have come to the conclusion, that the Wehrmacht was responsible for the criminal treatment of Soviet prisoners of war. Christian Gerlach explains the deaths of Soviet prisoners of war as part of a systematic plan of starvation, which allegedly formed the basis of the entire German occupation policy as a master plan. Christian Streit, Alfred Streim, and Christian Hartmann believe that there was no initial intention of mass murder. It was only the unforeseen development of military events (the failure of the Barbarossa plan) that forced the Wehrmacht leadership to relegate prisoners of war to the lowest rung of the «food hierarchy». This decision was facilitated by the indifference of the German leadership to the fate of captured Red Army soldiers and the intention to weaken their «Russianness». **The objectives of the studies** are to verify such conclusions of German researchers. For this purpose, the main orders of the OKW, OKG, and RSHA on the selection and selection of Soviet prisoners of war, as well as their practices in treating Soviet prisoners of war, were analyzed from the perspective of Nazi and colonial ideology. **The methodology** combines the approaches of historical hermeneutics, comparative analysis, and colonial studies. The scientific novelty lies in the view of the Nazi policy towards Soviet prisoners of war through the prism of colonialism. **Conclusions.** It has been proved that the execution of orders to kill political commissars, Jews, and the sorting of captured Red Army soldiers does not explain the deaths of 3 million prisoners of war from starvation and disease. It is also difficult to explain from a «racial and biological» point of view. But a colonialist perspective on the complex policies towards different ethnic groups of Soviet prisoners of war provides an explanation for the genocidal consequences of the treatment of Red Army prisoners.*

Keywords: *World War II, Soviet prisoners of war, colonialism, national socialist ideology, Wehrmacht, selection (Aussonderung).*